

Wybrane wątki liturgiczne wielkopostnych listów pasterskich (arcy)biskupa Stanisława Nowaka

Pasterska działalność pierwszego arcybiskupa częstochowskiego Kościoła partykularnego obejmowała wiele płaszczyzn. Wśród nich podczas swego czasu zajmowało zaangażowanie na rzecz przepowiadania słowa Bożego, które poza homiliami głosił także poprzez listy kierowane do wiernych całej diecezji, a od 1992 roku archidiecezji. Podczas swej biskupiej posługi w częstochowskim Kościele partykularnym abp Nowak skierował do wiernych 337 listów, orędzi, życzeń kolędowych itp.¹

Przedmiotem niniejszego artykułu będą wątki liturgiczne zawarte w listach, które pierwszy arcybiskup częstochowski kierował do diecezjan z racji rozpoczynającego się okresu Wielkiego Postu. Często stawały się one pewnego rodzaju katechezą wychowującą do właściwego udziału w liturgicznych celebracjach i pouczeniem o poszczególnych obrzędach liturgicznych i pozaliturgicznych oraz o ich znaczeniu w procesie rozwoju duchowego chrześcijanina. Jak bowiem zauważa Benedykt XVI, „wychowując lud Boży do odkrycia sprawczego charakteru słowa Bożego w liturgii pomaga mu się również w zrozumieniu działania Boga w historii zbawienia i w osobistych dziejach każdego, kto do niego przynależy”².

Ks. ADAM MŁYNARCZYK – prezbiter archidiecezji częstochowskiej, magister teologii, absolwent Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Wyższego Seminarium Duchownego w Częstochowie. Zainteresowania naukowe: prawo kanoniczne, prawo liturgiczne, teologia liturgii.

¹ Zostały one zebrane w dwutomowym dziele: S. NOWAK, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014 (LP 1) i S. NOWAK, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/2 Częstochowa 2014.

² BENEDICTUS XVI, *Adhortatio apostolica postsynodalis de Verbo Dei in vita et in missione Ecclesiae „Verbum Domini”* 53, AAS 102 (2010), 733, BENEDYKT XVI, *Posynodalna adhortacja apostolska o słowie Bożym w życiu i misji Kościoła „Verbum Domini”*, Kraków 2010, 65.

1. Teologiczny wymiar okresu Wielkiego Postu

Arcybiskup Stanisław Nowak zwracając się do wiernych powierzonych jego pasterskiej pieczy w wielkopostnym liście w roku 2008, powołując się na papieża Benedykta XVI, zwrócił uwagę na fakt, że ów okres liturgiczny daje wierzącym okazję do refleksji nad sensem życia, nad wartościami, które się wyznaje, nad miłosierdziem, którego się doświadcza ze strony Stwórcy, czego efektem winien być proces przemiany, ukierunkowany na stawanie się samemu coraz bardziej miłosiernym. Arcybiskup zachęcił, by odkrywać wciąż na nowo owo miłosierdzie, którego źródłem jest misterium paschalne³.

Misterium paschalne jawi się zatem jako centralne wydarzenie historii zbawienia. Do właściwego jego przeżycia i uobecniania w liturgii zmierza cały wielkopostny wysiłek kroczenia z Jezusem. Jak zauważa abp Nowak „On nas prowadzi drogą trudną, ale pewną, przez czterdziestodniowy post, przez krzyż do radości wielkanocnych i chwały zmartwychwstania”⁴.

Jak zostało wspomniane, wielkopostne przygotowanie do świąt wielkanocnych wiedzie przez pokutę. Winna ona być świadomie i dobrowolnie nałożonym na siebie brzemieniem⁵. Jako taka może ona „usposobić do przyjęcia łaski spotkania z Bogiem zarówno katechumenów, [...] którzy przygotowują się do chrztu, jak i wiernych, którzy wspominają własny chrzest”⁶. Arcybiskup wskazał tu na związek okresu Wielkiego Postu z chrztem świętym i przygotowaniem do niego. Wynika on z uwarunkowań historycznych. Jak wskazuje ks. Sinka, w pierwszych wiekach chrześcijaństwa w tym właśnie okresie katechumeni w sposób bezpośredni przygotowywali się do przyjęcia tego sakramentu. W odnowionej liturgii temat chrztu wiąże się z koniecznością nieustannego przypominania sobie i odnawiania łaski chrztu, jego skutków, zobowiązań zeń wypływających i korekty tego, co zostało zaniedbane⁷. Dlatego też odnawia się przyrzeczenia chrzcielne w Wigilię Paschalną, podczas której uobec-

³ S. NOWAK, *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2008 roku*, LP 1, 357 (List na Wielki Post 2008).

⁴ TENŻE, *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2003 roku*, LP 1, 328 (List na Wielki Post 2003).

⁵ TENŻE, *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 1999 roku*, LP 1, 310 (List na Wielki Post 1999).

⁶ TENŻE, *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 1998 roku*, LP 1, 265 (List na Wielki Post 1998).

⁷ T. SINKA, *Zarys liturgiki*, Kraków 1997, 126.

nia się „Wielka Noc naszego zbawienia, kiedy to swoją męką, śmiercią i zmartwychwstaniem [Pan] przeprowadził nas ze stanu grzechu do stanu łaski, ze śmierci do życia, z potępienia do zbawienia”⁸.

Pierwszy metropolita częstochowski niejednokrotnie wskazywał, że Wielki Post to okres przygotowania do właściwego przeżycia misterium paschalnego, czyli obchodów męki, śmierci i zmartwychwstania Chrystusa, uobecnianych podczas liturgicznych celebracji Triduum Paschalnego⁹. W liście z 2003 roku znajdujemy takie słowa: „Zmartwychwstanie Pańskie jest szczytowym momentem w historii świata i momentem człowieka – pełnią czasu. Wtedy bowiem dokonało się nasze zbawienie. Św. Piotr Apostoł pisze dziś o tym: «Chrystus raz umarł za grzechy, sprawiedliwy za niesprawiedliwych, aby was do Boga przyprowadzić, zabity wprawdzie na ciele, ale powołany do życia Duchem». Możemy powiedzieć za wielkim teologiem naszych czasów, że Chrystus wzięwszy na siebie nasze grzechy wyspowiadał się za nas na krzyżu i otrzymał dla nas rozgrzeszenie od Boga Ojca. Stało się to w chwili zmartwychwstania”¹⁰.

Ponieważ zbawienie człowieka dokonało się poprzez ofiarę Jezusa Chrystusa na drzewie krzyża, temat krzyża pojawia się również w listach wielkopostnych abpa Stanisława Nowaka. Cały list z roku 1985 podejmuje konkretnie temat czci dla krzyża. Autor wskazuje w nim, że „Wszystko mamy przez krzyż. Dzięki niemu jesteśmy dziećmi Boga Ojca, żyjemy zjednoczeni w Chrystusie, [...] mamy Ducha Świętego w sercach”¹¹. Dlatego też chrześcijanina winno cechować nabożeństwo do krzyża świętego. Abp Nowak zaznaczył, że właśnie dlatego w czasie wielkopostnym w świątyniach wystawiony jest krzyż, do którego zgodnie ze zwyczajem podchodzi się i przyklękając, oddaje się hołd. Pierwszy arcybiskup częstochowski wskazał także na fakt, że zgodnie z tradycją „w ostatniej fazie tego okresu liturgicznego zasłonięty zostaje krzyż, żeby w Wielki Piątek ukazać go na nowo słowami: „Oto drzewo Krzyża, za którym zawisło Zbawienie świata, pójdźmy z pokłonem”¹².

⁸ S. NOWAK, *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2006 roku*, LP 1, 347.

⁹ TENŻE, *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2001 roku*, LP 1, 319 (List na Wielki Post 2001); TENŻE, *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2002 roku*, LP 1, 324 (List na Wielki Post 2002).

¹⁰ TENŻE, List na Wielki Post 2003, PL 1, 329.

¹¹ TENŻE, *List pasterski biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1985 roku o czci dla Krzyża świętego*, LP 1, 255 (List na Wielki Post 1985).

¹² Tamże, 254.

2. Liturgia słowa i obrzędy liturgiczne

Okres Wielkiego Postu – od VII wieku – rozpoczyna się Środą Popielcową¹³. W ten dzień święci się popiół ze spalonych palm poświęconych w Niedzielę Palmową w roku ubiegłym i tym popiołem posypuje się głowy członków zgromadzenia liturgicznego. Kapłan czyniąc to, wypowiada słowa: „Nawracajcie się i wierzcie Ewangelii” (Mk 1, 15) albo: „Pamiętaj, że jesteś prochem i w proch się obrócisz” (por. Rdz 3, 19)¹⁴. Ma to przypomnieć ludzką znikomość, nietrwałość i przemijalność¹⁵.

Wspomniany wyżej obrzęd stał się również tematem niektórych spośród wielkopostnych listów pasterskich abpa Nowaka. Popiół, którym posypuje się głowy wierzących, to przede wszystkim znak znikomości człowieka, jego przemijalności, nędzy, śmiertelności. Ciało, o które człowiek dba i które pielęgnuje, po śmierci obróci się w proch¹⁶. Owe słabej i kruchej kondycji człowiek powinien być świadomy, aby „się przestrzec przed fascynacją materią, gonitwą za przyjemnościami, lekceważeniem praw Bożych i obojętnością wobec człowieka”¹⁷.

Jak wskazuje pierwszy metropolita częstochowski, popiół odsyła również do rzeczywistości grzechu. „Popiół, rezultat spalania święconych palm, wskazuje na nieobecność czegoś, co było w palmie. Popiół z palmy nie ma już tego piękna, kształtów, kolorów, energii życiowej – które posiadała sama palma. W naszej religii popiół oznacza człowieka, który jest grzesznikiem. Oznacza też sam grzech. Grzech bowiem to nieobecność Boga”¹⁸.

Z tematyką grzechu nierozłącznie wiąże się zagadnienie nawrócenia. Przyjęcie posypania głowy popiołem stanowi również wyraz gotowości czło-

¹³ T. SINKA, *Zarys liturgiki*, 123.

¹⁴ *Mszał rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986, 63.

¹⁵ R. GUARDINI, *Znaki święte*, tłum. J. Birkenmajer, Wrocław 1982, 54.

¹⁶ S. NOWAK, *List pasterski biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1987 roku*, LP 1, 262 (List na Wielki Post 1987); TENŻE, *List pasterski biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1989 roku*, LP 1, 273 (List na Wielki Post 1989); TENŻE, *List pasterski biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1991 roku*, LP 1, 276 (List na Wielki Post 1991); TENŻE, *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 1994 roku*, LP 1, 289 (List na Wielki Post 1994); TENŻE, *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 1995 roku*, LP 1, 293 (List na Wielki Post 1995); TENŻE, *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 1996 roku*, LP 1, 298 (List na Wielki Post 1996).

¹⁷ TENŻE, List na Wielki Post 1991, PL 1, 276.

¹⁸ TENŻE, List na Wielki Post 1987, PL 1, 262.

wieka do nawrócenia się, czyli zmiany myślenia i postępowania; odwrócenia się od grzechu rodzącego śmieć i zwrócenia się ku Miłosiernemu Stwórcy z prośbą o przebaczenie przewinień. Gest ten jest również zapowiedzią Bożego błogosławieństwa dla tych, którzy pokutują i się nawracają¹⁹.

Popiół jest jednocześnie – według abpa Nowaka – znakiem liturgicznym wskazującym na podobieństwo do Chrystusa i na więź człowieka wierzącego z Nim. „Popiół przypomina nam naszą znikomość i przemijalność, ale popiół poświęcony przypomina nam przede wszystkim naszą więź z Chrystusem Odkupicielem. To On, przez mękę, upokorzenia i śmierć na krzyżu uniżył samego siebie i został dla nas jakby starty na popiół”²⁰.

Pasterskie listy arcybiskupa Nowaka kierowane do wiernych na okres wielkopostny odczytywane były najczęściej w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu. W związku z tym, gdy nawiązywały do czytań mszalnych, były to nawiązania bądź to do perykop z Popielca²¹, bądź do czytań z tej właśnie niedzieli²².

Arcybiskup Nowak w swoich listach stosunkowo często nawiązywał do czterdziestodniowego postu Jezusa na pustyni. To wydarzenie stanowi treść perykop Ewangelii przeznaczonych na pierwszą niedzielę Wielkiego Postu (w roku A według św. Mateusza, w roku B – w narracji św. Marka, zaś w roku C z Ewangelii Łukaszej).

¹⁹ TENŻE, List na Wielki Post 1989, PL 1, 273; TENŻE, *List pasterski biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1990 roku*, LP 1, 274 (List na Wielki Post 1990); TENŻE, List na Wielki Post 1996, LP 1, 297.

²⁰ TENŻE, List na Wielki Post 1994, 289.

²¹ W Środę Popielcową w liturgii przewidziane są następujące perykopy: pierwsze czytanie Jł 2, 12-18, psalm responsoryjny Ps 51 (50), 3-4. 5-6a. 12-13. 14. 17, drugie czytanie 2 Kor 5, 20 – 6, 3, śpiew przed Ewangelią Jł 2, 13 (powtórzenia zdania zawartego w pierwszym czytaniu), Ewangelia Mt 6, 1-6. 16-18. *Lekcjonarz mszalny. Tom drugi. Okres Wielkiego Postu. Okres wielkanocny*, Poznań - Warszawa 1973, 9-12.

²² W pierwszą niedzielę Wielkiego Postu podczas liturgii Mszy św. odczytywane są następujące teksty: w roku A pierwsze czytanie Rdz 2, 7-9; 3, 1-7, psalm responsoryjny Ps 51 (50), 3-4. 5-6a. 12-13. 14. 17 (ten sam, który był przewidziany na Popielec), drugie czytanie Rz 5, 12-19, lub krótsza wersja Rz 5, 12. 17-19, aklamacja przed Ewangelią Mt 4, 4b (fragment perykopy przewidzianej na ten dzień), Ewangelia Mt 4, 1-11; w roku B pierwsze czytanie Rdz 9, 8-15, psalm responsoryjny Ps 25 (24), 4-5. 6-7bc. 8-9, drugie czytanie 1 P 3, 18-22, werset przed Ewangelią Mt 4, 4b (jak w roku A), Ewangelia Mk 1, 12-15; w roku C pierwsze czytanie Pwt 26 4-10, psalm responsoryjny Ps 91 (90), 1-2. 10-15, drugie czytanie Rz 10, 8-13, aklamacja przed Ewangelią Mt 4, 4b (jak w roku A i B), Ewangelia Łk 4, 1-13. *Lekcjonarz mszalny. Tom drugi. Okres Wielkiego Postu. Okres wielkanocny*, Poznań - Warszawa 1973, 19-29.

Pierwszy częstochowski arcybiskup – oprócz narracji o Jezusie, który wyprowadzony na pustynię konfrontuje się z szatanem, jest przezeń kuszony, jednak dzięki posłuszeństwu słowu Bożemu pokonuje kusiciela²³ – częstokroć starał się w swych listach wskazać na jakiś konkretny wymiar tego wydarzenia i dokonać jego aktualizacji na płaszczyźnie praktyki życia chrześcijańskiego w czasach współczesnych.

Czwarty pasterz Kościoła częstochowskiego wskazuje na fakt, że post Jezusa na pustyni pozostaje w związku z chrztem, który przyjął z rąk św. Jana Chrzciciela. „Chrystus uczczony przez swojego Ojca nad Jordanem, udaje się na pustynię, by pościć przez 40 dni i 40 nocy”²⁴. Ukazuje on także, że chrześcijanin winien patrzeć na swoje życie jako na coś, co dzieje się w obliczu Boga Ojca, zaś kuszenie do grzechu jest w swej istocie kuszeniem do odwrócenia się od Boga. Nawet szatan, usiłując zwieść Mesjasza, dwa razy zwraca się do Niego słowami „jeśli jesteś Synem Bożym”. W tej perspektywie odrzucanie pokus, walka z nimi i kroczenie drogą wyznaczoną przez Boga Ojca jest dla chrześcijanina obroną godności synostwa Bożego²⁵.

Post Jezusa na pustyni pozostaje także w związku z wydarzeniami, które nastąpiły później. „Wstępując w nurty Jordanu, sam nie mając grzechu, przyjął na siebie nasze grzechy. W świadomości też tego poszedł na pustynię, by tam poddać się przez czterdzieści dni postom, wyrzeczeniom i kuszeniu ze strony szatana. Zwyciężył złego ducha, aniołowie przystąpili do Niego, by Mu służyć i oddać hołd. Mógł więc głosić potem Ewangelię wezwaniem: «Nawracajcie się i wierzcie w Ewangelię»”²⁶. Ów czas zatem stanowił dla Mistrza z Nazaretu swoisty okres przygotowania do publicznej działalności.

Abp Nowak wskazuje, że Chrystus w tym wydarzeniu uczy, w jaki sposób należy stawiać czoła pokusom, które dotyczą chrześcijan oraz daje przykład siły woli i męstwa²⁷. Formą pokonania szatańskich pokus,

²³ S. NOWAK, *List pasterski biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1992 roku*, LP 1, 280 (List na Wielki Post 1992); TENŻE, *List na Wielki Post 1999*, LP 1, 311; TENŻE, *List na Wielki Post 2001*, LP 1, 322; TENŻE, *List na Wielki Post 2002*, LP 1, 325; TENŻE, *List pasterski arcybiskupa częstochowskiego na Wielki Post 2004 roku*, LP 1, 335 (List na Wielki Post 2004); TENŻE, *List na Wielki Post 2005*, LP 1, 340; TENŻE, *List na Wielki Post 2008*, LP 1, 359; TENŻE, *List na Wielki Post 2009*, LP 1, 362 (List na Wielki Post 2009); TENŻE, *List na Wielki Post 2010*, LP 1, 366.

²⁴ TENŻE, *List na Wielki Post 1992*, LP 1, 280.

²⁵ TENŻE, *List na Wielki Post 1999*, LP 1, 311.

²⁶ TENŻE, *List na Wielki Post 2009*, LP 1, 362.

²⁷ TENŻE, *List na Wielki Post 1994*, LP 1, 289.

jaką wskazuje Jezus, jest nieustanna wierność słowu Bożemu spisane-
mu w Piśmie Świętym i Bożym przykazaniom. „[Jezus] zwycięża go
[szatana] w taki sposób, że objawia wierność temu, co Bóg objawił, a co
zostało dla nas spisane. Wszystkie pokusy złego ducha odrzuca, powo-
łując się na wolę Boga: «Napisane jest», «jest przecież napisane», «idź
precz szatanie. Jest przecież napisane»”²⁸.

Nadto niezbędne jest oddanie Bogu należnej Mu czci. „Obowiązkowi oddania Bogu należnej czci przeciwstawia się kuszenie Boga, czyli wystawianie na próbę Jego dobroci i wszechmocy słowami lub czynami. Jezus zdecydowanie odrzuca w dzisiejszej Ewangelii pokusę szatana, który namawia Go, by rzucił się z krużganku świątyni na dół”²⁹.

Pierwszy metropolita częstochowski wskazał również – za Benedyktem XVI – że w dzisiejszym świecie istnieje wątpliwość, czy człowiek, który dokonał tak wielu odkryć w zakresie nauki i techniki, który „szykuje się do podboju wszechświata” i który dzięki nowoczesnej technologii z Ziemi uczynił globalną wioskę, potrzebuje jeszcze Zbawiciela. Jednak wątpliwość tę rozwiewa sam Chrystus, w słowach „nie samym chlebem żyje człowiek”. Abp Nowak skonstatował, że tylko z oddawania Bogu czci może czerpać swe źródło pokój sumienia³⁰.

Wśród nawiązań do lekcji mszalnych w listach pasterskich stosunkowo często pojawiają się cytaty z pierwszego czytania przeznaczono-
go na Popielec. Jest to fragment prorocstwa Joela z wezwaniem do nawrócenia, które ma być nawróceniem serca, a nie tylko opierać się na zewnętrznie dostrzegalnych znakach pokuty. Owa pokuta ma objąć całą społeczność i łączyć się ze wstawiennictwem stanu kapłańskiego za grzesznikami³¹. Ponadto w listach pierwszy arcybiskup częstochowski sporadycznie nawiązuje do psalmów responsoryjnych³², drugiego czytania ze Środy Popielcowej³³ oraz wybranych antyfon brewiarzowych lub mszalnych³⁴.

²⁸ TENŻE, List na Wielki Post 2008, LP 1, 359.

²⁹ TENŻE, List na Wielki Post 2001, LP 1, 322.

³⁰ TENŻE, *List pasterski arcybiskupa częstochowskiego na Wielki Post 2007 roku*, LP 1, 353.

³¹ TENŻE, *List pasterski biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1988 roku*, LP 1, 265-267 (List na Wielki Post 1988); TENŻE, List na Wielki Post 1996, 297, 301; TENŻE, List na Wielki Post 1999, 310; TENŻE, *List arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2000 roku*, LP 1, 316 (List na Wielki Post 2000).

³² TENŻE, List na Wielki Post 1996, LP 1, 297; TENŻE, List na Wielki Post 2000, LP 1, 316.

³³ TENŻE, List na Wielki Post 2001, LP 1, 319; TENŻE, List na Wielki Post 2009, LP 1, 361.

³⁴ TENŻE, List na Wielki Post 1998, LP 1, 308; TENŻE, List na Wielki Post 1999, LP 1,

3. Sakramenty inicjacji chrześcijańskiej i sakramenty uzdrowienia

Ze względu na fakt, że pierwotnie okres Wielkiego Postu – jak to już zostało wspomniane wyżej – był okresem przygotowania katechumenów do chrztu świętego oraz – jak zaznacza M. Kunzler – pojednania ze wspólnotą Kościoła publicznych pokutników³⁵, temat pokuty i chrześcijańskiej inicjacji oraz związanych z nimi sakramentów stanowi charakterystyczny rys wielkopostnego przepowiadania. Znalazło to również reminiscencje w listach pasterskich abpa Stanisława Nowaka.

Przyjęcie sakramentów wtajemniczenia, czyli chrztu, bierzmowania i Eucharystii to ostatni element i zwieńczenie okresu katechumenatu. Kandydaci otrzymują odpuszczenie grzechów, zostają zaliczeni do ludu Bożego, dostępują przybrania za synów Bożych, zostają przez Ducha Świętego wprowadzeni w obiecaną pełnię czasów, a dzięki ofierze i uczcie eucharystycznej otrzymują przedsmak dóbr królestwa Bożego³⁶. Z sakramentów tych płyną również zobowiązania. Jak zaznacza abp Nowak, wiążą one chrześcijanina z Chrystusem na życie i śmierć w perspektywie paschalnej – otwartej na zmartwychwstanie³⁷. Jednym z owych zobowiązań jest świętość. „Chrześcijanin bowiem, uświęcony w wodach chrztu staje się synem Bożym, świętym Boga. Gdy grzeszy przeciw Bogu, występuje przeciw tej świętości”³⁸.

Kiedy zatem chrześcijanin przez grzech występuje przeciw swojemu powołaniu do świętości, wielkopostna liturgia przypominająca nieustannie tematykę chrztu, zbawczego obmycia z grzechów, winna być wezwaniem do nawrócenia i przemiany życia³⁹. Pomocą w stawianiu oporu złu są święci, zwłaszcza patronowie z chrztu i bierzmowania. „Imię Boga w Trójcy Świętej jedyne uświęca nas i wzywa do świętości. Dlatego obieramy sobie na chrzcie imiona świętych [...] Tak samo młodzi, którzy przystępują do sakramentu bierzmowania, winni

---

311; TENŻE, List na Wielki Post 2000, LP 1, 316.

³⁵ M. KUNZLER, *Liturgia Kościoła*, tłum. L. Balter, Poznań 1999, 655.

³⁶ *Chrześcijańskie wtajemniczenie dorosłych. Wprowadzenie teologiczne i pastoralne*, w: *Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1988, 28.

³⁷ S. NOWAK, List na Wielki Post 2009, LP 1, 362.

³⁸ TENŻE, List na Wielki Post 1991, LP 1, 276.

³⁹ TENŻE, *List arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 1997 roku*, LP 1, 303 (List na Wielki Post 1997).

wybierać sobie imiona świętych i to z pełną odpowiedzialnością. Święty patron jest wzorem najpiękniejszej miłości i orędownikiem u Boga⁴⁰.

Zwieńczeniem wielkopostnego przypominania sobie o sakramentach inicjacji i o wypływających z nich zobowiązaniach jest „przeżycie świętej Nocy Paschalnej, kiedy to odnawiamy przyrzeczenia chrzcielne i przyjmujemy pokropienie nową wodą”⁴¹.

Odkupienie z grzechów przyniosła krzyżowa ofiara Jezusa Chrystusa, która dokonuje się podczas każdorazowo sprawowanej Eucharystii. Abp Nowak przypomina, że „Msza św. przybliża dla nas tę niepojętą miłość i przynosi nam obecność Boga. Dzięki Mszy św. znowu Bóg-Człowiek staje przy każdym z nas, obdarzając swoim życiem”⁴². Każdy zaś człowiek jest zaproszony, by zdobyć się na postawę wdzięczności Bogu za dar odkupienia i włączyć ją w Eucharystię – dziękczynienie Syna Bożego⁴³.

Partycypacja w Eucharystii dla wierzących w Jezusa Chrystusa ma być również składaniem ofiary z gotowości umierania dla grzechu, słabości i wad. Pomocą w tym procesie oczyszczenia się ma być także głoszone podczas Mszy Świętej słowo Boże. Owocem tak pojętego udziału we Mszy jest duchowe odrodzenie chrześcijanina⁴⁴.

Pełne uczestnictwo w Eucharystii, to znaczy takie, które wiązałoby się z przyjęciem Komunii Świętej, jest możliwe tylko w stanie łaski uświęcającej. Czwarty biskup częstochowski wskazał, że do stanu takiego prowadzą dwa sakramenty. „Kościół ma dwa sakramenty zmartwychwstania do życia w Chrystusie; chrzest i pokutę. Na wody naszego życia, niczym na wody potopu rzuca nam dwie deski ratunku: pierwsza to chrzest, druga to sakrament pokuty. Kto nie korzysta z łaski chrztu i nie potrafi ustrzec chrzcielnej niewinności, dla tego pozostaje druga deska ratunku: sakrament pokuty: chrzest mozolny i łzawy”⁴⁵.

Abp Nowak kierował swe listy do wiernych Kościoła partykularnego, który został powierzony jego pasterskiej pieczy. Stąd też niejednokrotnie – zważywszy na rodzaj odbiorcy – listy te zawierały treści swoiście katechetyczne, stanowiące wykład podstawowych prawd

⁴⁰ TENŻE, List na Wielki Post 2002, LP 1, 327.

⁴¹ TENŻE, List na Wielki Post 1997, LP 1, 302.

⁴² TENŻE, List na Wielki Post 1987, LP 1, 263.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ TENŻE, *List arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 1993 roku*, LP 1, 288 (List na Wielki Post 1993).

⁴⁵ TENŻE, List na Wielki Post 1997, LP 1, 305.

dotyczących sakramentów. Przykładem zastosowania takiej formy jest fragment listu z roku 1996, gdzie Pasterz archidiecezji częstochowskiej przekazuje podstawowe treści odnoszące się do sakramentu pokuty: „Nawrócenie, żal za grzech i pokuta, przybierają jednak w Kościele konkretny wyraz. Łączą się z przyjmowaniem sakramentu pojednania lub inaczej mówiąc pokuty. Gdy człowiek popełnił grzech ciężki, czyli całkiem świadomie i zupełnie dobrowolnie, w rzeczy ważnej przeciwstawił się Bogu, przekraczając przykazanie Boże lub kościelne – winien wyznać swój grzech w spowiedzi świętej. Ze spowiedzi sakramentalnej korzystamy także, gdy nie popełniamy grzechów śmiertelnych; ale z racji na zdrowie sumienia potrzebujemy tego jedyne w swoim rodzaju spotkania ze Jezusem Umęczonym i Zmartwychwstałym. Spowiadamy się przynajmniej raz w roku, dla wypełnienia obowiązku Komunii Świętej wielkanocnej. Sakrament pokuty jest z woli Chrystusa. To On go ustanowił w dzień zmartwychwstania. To On sam, pod osłonami sakramentalnej spowiedzi, chce się z nami spotkać, by nas, jak ojciec syna marnotrawnego, przyciskać do swego zranionego serca i dać nam pocałunek pokoju”⁴⁶.

Arcybiskup Nowak często przypominał, że sakrament ten konieczny jest w przypadku popełnienia grzechu śmiertelnego, aby rozpocząć w sobie proces prawdziwego nawrócenia⁴⁷. W pełnym zrozumieniu powagi grzechu i jego społecznych skutków pomoc mogą stanowić organizowane przez duszpasterzy nabożeństwa pokutne. W świetle bowiem słowa Bożego jest możliwe dostrzeżenie destrukcyjnego wpływu odwrócenia się od Boga na życie na płaszczyźnie eklezjalnej, rodzinnej i parafialnej⁴⁸.

Przystąpienie do sakramentalnej pokuty – jak zaznacza abp Nowak – przynosi penitentowi spokój sumienia, prowadzi do przemiany życia, porzucenia grzechów, namiętności i nałogów⁴⁹. Ponieważ – jak zaznaczono wyżej – grzech ma wymiar społeczny, taki sam ma wymiar również pokuta. Przywraca ona właściwy porządek tam, gdzie grzech zaburzył harmonię. Wskazuje na to także pierwszy częstochowski arcybiskup: „Spowiedź święta przyniesie odmianę w Waszych domach rodzinnych i środowiskach pracy”⁵⁰.

⁴⁶ TENŻE, List na Wielki Post 1996, LP 1, 297.

⁴⁷ TENŻE, List na Wielki Post 1990, LP 1, 274; TENŻE, List na Wielki Post 1993, LP 1, 288; TENŻE, List na Wielki Post 2004, LP 1, 337.

⁴⁸ TENŻE, List na Wielki Post 1992, LP 1, 282.

⁴⁹ TENŻE, *List biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1986 roku*, LP 1, 260 (List na Wielki Post 1986); TENŻE, List na Wielki Post 1987, LP 1, 268.

⁵⁰ TENŻE, List na Wielki Post 1986, LP 1, 260.

W wielkopostnych listach pasterskich abpa Nowaka pojawia się także temat sakramentu namaszczenia chorych. Pasterz poucza wiernych o jego skutkach: „Daje on wiele łask chorym: ulgę w cierpieniu, a niekiedy przywrócenie zdrowia. Przede wszystkim daje ten sakrament łaskę Ducha Świętego, usuwa winy, jeśli byłyby jeszcze jakieś do odpokutowania, oraz pozostałości grzechu. Przynosi także ulgę i umocnienie duszy chorego, wzbudzając w nim wielką ufność w miłosierdzie Boże”⁵¹.

4. Pobożność ludowa

W każdym z listów pasterskich abpa Nowaka kierowanych do wiernych Kościoła częstochowskiego w Wielkim Poście pojawia się temat praktyk zaliczanych do pobożności ludowej. Pierwszy metropolita częstochowski wymienia wśród nich Drogę krzyżową, Gorzkie żale, nabożeństwa do Matki Bożej Bolesnej, misteria Męki Pańskiej, pieśni pasyjne, ozdabianie krzyży przydrożnych i tych znajdujących się w domostwach oraz nabożeństwa pokutne.

Spośród wymienionych najbardziej charakterystyczne dla polskiej pobożności wielkopostnej są nabożeństwa Drogi krzyżowej i Gorzkich żali. Jak zaznacza ks. prof. Nadolski „w polskiej pobożności temat męki bardzo silnie się zakorzenił, wypierając częściowo pozostałe idee przewodnie. [...] Szeroko rozpowszechnił się zwyczaj śpiewania Gorzkich żali – nabożeństwa pochodzenia polskiego. [...] Tematykę pasyjną podejmują także kazania wygłaszane podczas Gorzkich żali”⁵². Jak zaznacza abp Nowak, wyrażają one serdeczność człowieka wierzącego wobec Odkupiciela i wdzięczność za trud męki⁵³, mają stać się pomocą w przyjęciu daru odkupienia⁵⁴, są wyrazem nawrócenia, „płaczu i lamentu”, do którego wzywał prorok Joel w liturgii słowa Środy Popielcowej⁵⁵ i kontemplacji Najdroższej Krwi Zbawiciela⁵⁶.

Droga krzyżowa to – obok wspomnianych wyżej Gorzkich żali – jedno z najpopularniejszych w Polsce nabożeństw pasyjnych. Jest zalecana przez Stolicę Apostolską – jak zaznacza ks. Nadolski⁵⁷. Powstała

⁵¹ TENŻE, List na Wielki Post 1994, LP 1, 291.

⁵² B. NADOLSKI, *Liturgika*, t. 2: *Liturgia i czas*, Poznań 1991, 84.

⁵³ S. NOWAK, List na Wielki Post 1985, LP 1, 254.

⁵⁴ TENŻE, List na Wielki Post 1987, LP 1, 263.

⁵⁵ TENŻE, List na Wielki Post 1988, LP 1, 267.

⁵⁶ TENŻE, List na Wielki Post 2001, LP 1, 319.

⁵⁷ Ks. Bogusław Nadolski (*Liturgika*, 88) powołuje się w swej pracy na 13 numer

w wyniku połączenia dwu rodzajów nabożeństw: upadków Pana Jezusa i „dróg”, którymi miał kroczyć. W ten sposób powstały stacje, których ilość początkowo wahała się od 7 do 15⁵⁸. Pierwszy metropolita częstochowski wskazuje, że udział w tym nabożeństwie to wzmocnienie w sercu człowieka głosu pochodzącego od Ducha Świętego, który przekonuje o grzechu i nawróceniu⁵⁹. Zachęcał również wiernych do tego, by nabożeństwo to stanowiło zastępstwo za rozrywkę i zabawę w okresie pokutnym, jakim jest Wielki Post⁶⁰.

Arcybiskup nade wszystko zaznacza, że wszelkie formy pobożności ludowej koncentrującej się wokół tematyki męki Pańskiej mają prowadzić do skruchy, żalu za grzechy i sakramentalnej pokuty⁶¹. Stanowią one zatem jakby tło dla nawrócenia i rozeznawania woli Bożej we własnym życiu⁶².

Zakończenie

Wśród ponad 300 listów, odezów lub orędzi, które abp Nowak w okresie swej pasterskiej działalności na stolicy (arcy)biskupiej w Częstochowie skierował do wiernych, którzy zostali powierzeni jego pasterskiej trosce, 27 to listy skierowane na okres Wielkiego Postu. Odczytywano je na Eucharystii w pierwszą niedzielę tego okresu. Stanowiły one wyraz troski pasterza o to, aby jego diecezjanie właściwie przeżywali okres przygotowania do świąt paschalnych. Pierwszy częstochowski arcybiskup wskazywał na to, czym charakteryzuje się ów okres, jakie tematy są w nim wiodące i nawiązywał do liturgii słowa z Popielca lub z niedzieli, w którą list był odczytywany. Nie zabrakło również nawiązań do sakramentów inicjacji chrześcijańskiej, z którymi okres 40 dni przed Paschą wiąże się

Konstytucji o liturgii, tymczasem jest to wniosek wyciągnięty na podstawie brzmienia niniejszego przepisu, bez wskazania przez prawodawcę wprost na to nabożeństwo. Por. CONCILIUM VATICANUM II, *Constitutio de sacra liturgia „Sacrosanctum concilium”* 13, AAS 56 (1964), 103: „Speciali quoque dignitate gaudent sacra Ecclesiarum particularium exercitia, quae de mandato Episcoporum celebrantur, secundum consuetudines aut libros legitime approbatos”, SOBÓR WATYKAŃSKI II, *Konstytucja o liturgii świętej „Sacrosanctum concilium”*, w: SOBÓR WATYKAŃSKI II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 2002, 53.

⁵⁸ B. NADOLSKI, *Liturgika*, 89.

⁵⁹ S. NOWAK, List na Wielki Post 1998, LP 1, 308.

⁶⁰ TENŻE, List na Wielki Post 1989, LP 1, 270.

⁶¹ TENŻE, List na Wielki Post 1995, LP 1, 294.

⁶² TENŻE, List na Wielki Post 2009, LP 1, 362.

ze względu na to, że w tym okresie katechumeni bezpośrednio przygotowali się do chrztu, bierzmowania i Eucharystii, oraz zachęty do przystąpienia do sakramentów uzdrowienia. Ostatnim tematem poruszonym w listach była pasyjna pobożność ludowa, która stanowi charakterystyczny rys polskiej pobożności, a w swych założeniach ma prowadzić do pełniejszego udziału w publicznym kulcie Kościoła.

The Chosen Strands of Liturgical Lenten Letters
by (arch)bishop Stanisław Nowak
Summary

Among more than 300 letters, appeals or address to the faithful during archbishop Stanisław Nowak's service in Częstochowa, there are 27 letters addressed in circumstance of Lent. They were read during the Eucharist on the first Sunday of Lent. This article is an analysis of chosen liturgical strands contained in the letters mentioned above.

The first archbishop of Częstochowa pointed to the distinctive features at the Lent; its main topics and established enter to the liturgy of the word in Ash Wednesday or on Sunday when the letter was read out. There were also references to the Sacraments of Christian initiation with which the time of 40 days before Easter is connected because in the first years of Christianity catechumens prepared directly before Baptism, Confirmation and the Eucharist, just during the Lent. In these letters there is also possible to find encouragement to enter to the sacraments of healing.

The last topic mentioned in the letters was typical for Poland "folk devotion" which is concentrated on Christ' passion, which in its assumption is to lead people to fully participation in the public cult of the Church.

Słowa kluczowe: archidiecezja częstochowska, Arcybiskup Stanisław Nowak, list pasterski, liturgia, Wielki Post.

Keywords: archdiocese of Częstochowa, archbishop Stanisław Nowak, pastoral letter, liturgy, Lent.

Bibliografia

I. Źródła

- Benedictus XVI, *Adhortatio apostolica postsynodalis de Verbo Dei in vita et in missione Ecclesiae „Verbum Domini”*, AAS 102 (2010), 681-787, Benedykt XVI, *Posynodalna adhortacja apostolska o słowie Bożym w życiu i misji Kościoła „Verbum Domini”*, Kraków 2010.
- Chrześcijańskie wtajemniczenie dorosłych. Wprowadzenie teologiczne i pastoralne*, w: *Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1988, 19-40.
- Concilium Vaticanum II, *Constitutio de sacra liturgia*, AAS 56 (1964), 97-138, Sobór Watykański II, *Konstytucja o liturgii świętej „Sacrosanctum concilium”*, w: *Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 2002, 48-78.
- Lekcjonarz mszalny, t. 2: Okres Wielkiego Postu. Okres wielkanocny*, Poznań-Warszawa 1973.
- Mszal rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986.
- Nowak S., *List biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1990 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 273-276.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 1993 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 284-289.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 1994 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 289-293.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 1995 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 293-296.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 1996 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 297-301.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 1997 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 301-306.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 1998 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 306-310.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 1999 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 310-314.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2000 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 314-318.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2001 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 319-324.

- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2002 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 324-328.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2003 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 329-334.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2004 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 324-340.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2005 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 340-347.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2006 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 347-352.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2007 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 352-356.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2008 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 357-361.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2009 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 361-366.
- Nowak S., *List pasterski arcybiskupa metropolity częstochowskiego na Wielki Post 2010 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 366-372.
- Nowak S., *List pasterski biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1985 roku o czci dla krzyża świętego*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 254-257.
- Nowak S., *List pasterski biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1986 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 257-261.
- Nowak S., *List pasterski biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1987 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 262-264.
- Nowak S., *List pasterski biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1988 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 265-269.
- Nowak S., *List pasterski biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1989 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 269-273.
- Nowak S., *List pasterski biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1991 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 276-279.

Nowak S., *List pasterski biskupa częstochowskiego na Wielki Post 1992 roku*, w: S. Nowak, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014, 280-283.

II. Opracowania

Guardini R., *Znaki święte*, tłum. J. Birkenmajer, Wrocław 1982.

Kunzler M., *Liturgia Kościoła*, tłum. L. Balter, Poznań 1999.

Nadolski B., *Liturgika, t. 2: Liturgia i czas*, Poznań 1991.

Sinka T., *Zarys liturgiki*, Kraków 1997.